

Lefegyverzően megválaszolhatatlan!
Nem a honorárium végett, az biztos,
egysek éhen is halnak közben. Nem,
van valami hajtóerő a kézben,
távírányított, valamiféle hajlama az agynak,
talán egy megkésett üdvöztető vagy totemállat,
formális priapizmus a tartalom számlájára,
nyilván elmúlik majd,
de ma a mondatfűzés
az elsődleges.

„Azon kevesek, akik felismertek belőle valamit” – (Goethe) –
miből is?
Gondolom: a mondatfűzésből.

Michel Foucault

A DISKURZUS RENDJE

Török Gábor fordítása

Észrevétlenül szerettem volna belopakodni mai előadásomba, valamint azokba az előadásaimba is, amelyeket talán hosszú évek során fogok itt tartani. Nem felszólalni akartam, inkább azt szerettem volna, hogy beburkoljon a szó, és magával ragadjon, túl minden lehetséges kezdésen. Szerettem volna azt észlelni, hogy amikor megszólalok, már réges-rég megelőzött egy névtelen hang: így csak tovább kellett volna fűznöm a mondatot, folytatnom, anélkül hogy észrevennék, befészkelnem magam réseibe, mintha csak egy pillanatra elhallgatva jelt adna. Nem volna kezdet tehát, nem tőlem származna a beszéd, csupán véletlen eleme volnék, apró hézag, az elnémulás lehetséges tere.

Szerettem volna, ha mögöttem egy másik hang (amely már régóta beszél, jó előre megkettőzve mindazt, amit mondani fogok) ezt mondaná: „Folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatni kell, tehát folytatom, ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak, ki kell mondani őket, míg rám nem találtnak, és el nem mondanak engem, különös büntetés, különös bűn, folytatni kell, talán már mindez meg is történt, talán már elmondták nekem, talán már elvittek a történetem küszöbére, az ajtó elé, amely a történetemre nyílik, csodálkoznék, ha kinyílna...”^o

Azt hiszem, sokakban él a vágy, hogy ne kelljen elkezdniük a beszédet, legszívesebben mindjárt a diskurzus túloldalán lennének, mert nem akarnak szembeke-
rülni mindazzal, ami a diskurzusban egyedülálló, ijesztő, sőt talán rosszindulatú is.

^o Samuel Beckett: A MEGNEVEZHETTLEN. Magvető, 1987. 541. o.

E sokakban élő óhajra ironikusan válaszol az intézmény, mivel ünnepélyessé teszi a kezdeteket, feszült figyelemmel, csenddel övezi őket, és, amint majd később jelezzük, szertartásos formákat erőszakol rájuk.

A vágy így beszél: „Nem akarok a diskurzus veszedelmes rendjébe merészkedni; nem szeretnék összeütközésbe kerülni kizáró, eldöntő elemeivel. Inkább azt szeretném, ha a diskurzus úgy fogna körül, mint valami nyugodt, mély, átlátszó, határtalanul nyitott közeg, amelyben a többiek viselkedése megfelel várakozásomnak, és amelyből egyik igazság a másik után bontakozik ki; ekképp csak rá hagyatkoznék, szerencsés hajóroncsként sodródva hullámain.”

Am az intézmény válasza így hangzik: „Ne félj, kezd csak el a beszédet; mi majd megmutatjuk neked, hogy a diskurzust törvények rendszere szabályozza; hogy régóta várunk már felhangzására; hogy helyet biztosítottunk neki, amely megtiszteli, de le is fegyverzi; és ha van benne némi hatalom, valami erő, akkor azt tőlünk és csakis tőlünk kapja.”

De talán ez az intézmény és ez a vágy nem más, csak két ellentétes válasz ugyanarra a nyugtalanúságra: nyugtalanít minket, hogy mi is a diskurzus a maga elhangzó vagy írott anyagi valóságában; nyugtalanító a diskurzus kétségkívül átmeneti jellege, az, hogy kétségkívül el kell tűnnie, és hogy nem a mi időnk szerint fog megszűnni; nyugtalanít bennünket, hogy ennek az egyébként hétköznapi és szürke tevékenységnek mélyén olyan erőket és veszedelmeket fedezünk fel, amelyeket nem látnak világosan; nyugtalanít a tömérdek szó mögött fölsejlő harc, győzelem, sérelem, uralom, szolgaság, a tömérdek szó mögött, amelyeknek a használat már olyan régóta elvette az élet.

De hát miért olyan veszélyes, hogy az emberek beszélnek, és diskurzusaik szakadatlanul sokasodnak? Hol itt a veszély?

Ma este a következő hipotézist bocsátom előre, hogy kijelöljem munkám helyét – vagy talán csak nagyon is átmeneti jellegű színpadát: feltételezem, hogy minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagosságát.

Olyan társadalomban, mint a miénk, jól ismerjük a *kizáró* eljárásokat. A legszembevetőbb, legközismertebb a *tilalom*. Tudjuk jól, hogy mindent kimondani nincs jogunk, nem lehet bárhol mindenről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről. A tárgy, a körülmények és a beszélő alany kiemelt vagy kizárólagos jogának tabuja: itt három tilalom együttes fellépéséről van szó, amelyek keresztezik, fölerősítik vagy kiegyenlítik egymást, állandóan változó, bonyolult rostélyt alkotva. Megjegyzem továbbá, hogy napjainkban a szexualitás és a politika területén a leg­sűrűbb a rostély, illetve itt szaporodnak meg legjobban a fekete kockák: mintha a diskurzus egyáltalán nem is az az átlátszó vagy semleges elem volna, amelyben a szexualitás leteszi a fegyvert, a politika pedig megbékél, hanem olyan hely, ahol előszeretettel gyakorolják félelmetes hatalmukat. A diskurzus látszólag talán jelentéktelen dolog, de jellemző tilalmai hamar felfedik kapcsolatát a vággyal és a hatalommal. És ebben nincs semmi meglepő. Hiszen a diskurzus – a pszichoanalízis tanúsága szerint – nem csupán egyszerűen megmutatja (vagy elrejt) a vágyat, hanem a vágy tárgya is. A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem

érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.

Társadalmunkban egy másik kizáró elv is létezik: ez már nem tilalom, hanem megosztás és elutasítás. A józan ész és az örület szembeállítására gondolok. A korai középkor óta a bolond az, akinek a szava nem vehet részt oly módon a társadalmi körforgásban, mint másoké: előfordul, hogy szavát semmisnek tekintik, nem tulajdonítva neki igazságot, sem fontosságot, mivel jogilag nem hitelesíthet cselekedetet vagy szerződést, sőt a mise áldozatában az átlényegülést sem teljesítheti be, amennyiben nem alkothat a kenyérből testet. Viszont előfordul az is, hogy mindezzel szemben különleges hatalmat tulajdonítanak neki, például azt, hogy rejtett igazságot mond ki, ismeri a jövőt, együgyűségében olyasmit lát, amit a mások bölcsesége képtelen észrevenni. Különös, hogy Európában a bolond szavát évszázadokig meg sem hallották, vagy ha meghallották, mindjárt az igazság szavaként hallgatták. Mihelyt felhangzott e szó, mindjárt a semmibe vezett, vagy naiv és fondorlatos értelmet tulajdonítottak neki, értelmesebb értelmet, mint az értékes emberek beszédének. Mindenesetre, akár kirekesztette az értelem, akár magához hasonította, szigorú értelemben véve nem létezett. A bolond szavaiból ismertek rá a bolond bolondságára; a szavak szintjén hajtották végre a megosztást, de soha nem jegyezték föl és igazában meg sem hallgatták e szavakat. A XVIII. század vége előtt egyetlen orvosnak sem jutott eszébe, hogy megvizsgálja, mi hangzik el a bolond beszédében (miképp hangzik el, miért éppen az hangzik el), jöllehet az volt a megkülönböztetés alapja. A bolond egész hatalmas diskurzusa a zörej szintjén hangzott el; és csak szimbolikusan adták meg neki a szót, a színházban, ami eleve lefegyverezte és megbékítette, hiszen ott az álcázott igazság szerepét játszotta.

Azt mondják majd, hogy ennek ma már vége, vagy legalábbis hamarosan vége lesz; a bolond szava már nincs a megosztás túloldalán; már felfogják, meghallgatják, sőt kitüntetett figyelemben részesítik; ma már értelmet keresünk benne, valamely mű vázlatát vagy roncsait; valósággal tetten értük a bolond beszédét mindabban, amit mi magunk mondunk, abban az apró hasadéokban értük tetten, amelyen keresztül elillan előlünk, amit mondunk. De ez a nagy figyelem nem bizonyítja, hogy a régi megosztás már ne működné; gondoljunk csak a tudás fegyverzetére, amelynek segítségével megfejtik a bolond szavát; gondoljunk az intézmények hálózatára, amely lehetővé teszi – orvosnak, pszichoanalitikusnak –, hogy meghallgassa ezt a beszédet, és ugyanakkor a betegnek is lehetővé teszi, hogy elmondja (vagy elkeseredetten elhallgassa) szálnalmas szavait; mindezt fölédzve gyanú ébred bennünk, hogy e megosztás egyáltalán nem szűnt meg, csak másként működik, máshol húzták meg a választóvonalakat, más intézményeken keresztül funkcionál, nem a régi módon fejt ki hatását. És jöllehet, az orvos szerepe csak annyi, hogy meghallgassa a végre felszabadított beszédet, e szavak meghallgatása mindig a cezúra fenntartásának jegyében zajlik. Olyan diskurzus meghallgatása ez, amelyben vágy él, és amely – féktelensége vagy éppen szorongása okán – szörnyű hatalmak birtokosának hiszi magát. Ha az értelem csöndjére van szükség a torzszülöttek gyógyításához, akkor e csöndnek készenlétkben kell állnia, a megosztás pedig fennmarad.

Talán kockázatos az igaz és a hamis ellentétét a harmadik kizáró rendszernek tekinteni, az említettek után. Miféle ésszerűség sugallatára hasonlíthatnánk az igazság kényszerítő erejét olyan megosztásokhoz, amelyek alapvetően önkényesek, vagy legalábbis történelmi esetlegességek körül szerveződnek; amelyek nem csupán mó-

dosíthatók, de szakadatlanul változtatják a helyüket, és intézmények egész rendszere tartja fenn őket, foganatosítva és újra érvényesítve e megosztásokat; végül pedig tudjuk, hogy a kényszer erejével hatnak, sőt az erőszak sem teljesen idegen tőlük.

Persze ha egy diskurzus valamely kijelentésének szintjére helyezkedünk, akkor az igaz és a hamis közötti megkülönböztetés nem önkényes, nem módosítható, nem intézményes és nem is erőszakos. De ha más szinten foglalunk helyet, ha feltesszük a kérdést, hogy milyen volt és milyen most diskurzusunkban ez az igazságvágy, igazságakarás* (*volonté de vérité*), amely már olyan régóta eleven történelmünkben, vagy nagyon általános formában milyen a tudásvágyunkat, tudni akarásunkat (*volonté de savoir*) szabályozó megosztási típus, akkor talán valamiféle kizáró (történelmi, módosítható, intézményesen kényszerítő) rendszer körvonalait látjuk kirajzolódní.

Minden bizonnyal történelmileg létrehozott megosztásról van szó. Mert a VI. század görög költőinél az igaz diskurzus még – a szó határozott és minősítő értelmében – az volt, amelyet a feljogosított személy mondott el, meghatározott szertartás alapján; ezt tisztelték s ettől rettegtek az emberek, ennek vetették alá magukat, mert ez uralkodott. Ez tett köztük igazságot, megmondva, kinek mi jár. Ez a diskurzus, megjósolva a jövőt, nem csupán bejelentette, mi történik majd, hanem hozzájárult megvalósításához, az emberek csatlakozókedvét hordta magában, ekképp emelkedett a sors rangjára. És egy évszázaddal később a legmagasabb rendű igazság már nem abban rejlett, hogy *mi ez* a diskurzus, vagy *mit lesz*, hanem abban, amit *mond*: eljött a nap, amikor az igazság hangsúlya a kijelentés (*énonciation*) hatásos és jogszerű szertartásos aktusáról magára a kijelentésre (*énoncé*) tolódt: értelmére, formájára, tárgyára, referenciájával alkotott viszonyára. Hésziodosz és Platón között bizonyos választóvonal húzódik, amely elválasztja egymástól az igaz és a hamis diskurzust; ez pedig új megosztás, mert ezentúl az igaz diskurzus már nem azonos az értékes és kívánatos diskurzussal, mivel már nem ez kapcsolódik a hatalom gyakorlásához. Elűzték a szofistát.

Kétségkívül ez a történelmi megosztás adott általános formát tudásvágyunknak. De állandóan változtatta helyét: a nagy tudományos átalakulásokat néha talán értelmezhetnénk egy-egy felfedezés következményeként, de értelmezhetjük őket az igazságvágy új megjelenési formáiként is. A XIX. századi igazságvágy sem formáit tekintve, sem tárgyai szempontjából, sem alkalmazott technikái dolgában nem azonos a klasszikus kultúra tudásvágyával. Menjünk vissza kissé időben: a XVI. és XVII. század fordulóján (elsősorban Angliában) olyan tudásvágy jelent meg, amely, mintegy előlegezve a témákat, kijelölte a lehetséges, mérhető, megfigyelhető, osztályozható tárgyak keretét; ez a tudásvágy (mindennemű tapasztalatot megelőzve) szinte ráerőszakolt a megismerő alanyra bizonyos pozíciót, egyfajta szempontot, bizonyos szerepet (inkább látni kellett, mint olvasni, inkább bizonyítani, mint kommentálni). E tudásvágyat a műszaki színvonal írta elő (és pedig sokkal általánosabban, mint bármely meghatározott eszköz), amelyen alkalmazni kellett az ismereteket, hogy ellenőrizhetők és hasznosak legyenek. Mintha a platóni nagy megosztástól kezdve az igazságvágnak megvolna a maga története, amely nem azonos a kényszerítő igazságok történetével: a megismerendő tárgyak szintjének története, a meg-

* Nem jogi, hanem logikai igazságról van szó. (A ford.)

ismerő alany funkcióinak és pozícióinak története, az ismeretek anyagi, műszaki, eszközjellegű alkalmazásának története.

Márpedig ez az igazságvágy is, csakúgy, mint a többi kizáró rendszer, intézményes alapokon nyugszik: egy egész sor különféle gyakorlat mozdítja elő és újítja meg, mint például a pedagógia, a könyvek, a kiadók, a könyvtárak rendszere, mint az egykori tudós társaságok és a mai laboratóriumok. De igazán csak az a mód újítja meg, ahogy a tudást valamely társadalomban működtetik, értékelik, felosztják, elosztják s bizonyos mértékig kisajátítják. Idézzük fel itt, jelképesen csupán, a régi görög elvet: a demokratikus államokban azért létezhetett aritmetika, mert az egyenlőségi viszonyokat oktatja, de geometriát csak a zsarnokoknál volt szabad oktatni, mert egyenlőtlen arányokat mutat ki.

Végül pedig azt hiszem, hogy ez az intézményes alapú igazságvágy (még mindig a mi társadalmunkról beszélek) a többi diskurzuson már-már kényszerítő erejű hatalmat gyakorol. Arra a módra gondolok, ahogy a nyugati irodalomnak évszázadok óta a természetességre, a valószerűre, az őszinteségre, sőt a tudományosra, szóval az igaz diskurzusra kell támaszkodnia. Meg arra is, ahogy az előírás-ként, recept-ként, esetleg morálként kodifikált gazdasági gyakorlatok a XVI. század óta igyekeznek a javak és a termelés elméletén megerősödni, racionalizálódni és igazolást találni. És arra a módra is gondolok, ahogy egy olyan előíró jellegű jelenségkomplexum, mint a büntetőrendszer, akarta igazolni eljárásait, persze előbb a jogelméletben, majd a XIX. századtól a szociológiai, lélektani, orvosi, pszichiátriai tudásban: mintha a törvény szavának már nem volna elég tekintélye társadalmunkban, ezért szorulna az igazságdiskurzusra.

A diskurzust sújtó három nagy kizáró rendszer (a tiltott szó, a megkülönböztetett örület és az igazságvágy) közül a harmadikról beszéltem a legtöbbit. Mivel a két előző évszázadok óta egyre inkább efelé sodródik; a harmadik mindjobban kiterjeszti uralmát a két elsőre, módosítja, ugyanakkor megalapozza őket, vagyis az első kettő folyvást gyöngül, bizonytalanabb lesz: az igazságvágy most már szinte teljesen áthatja őket, és állandóan erősödve, mélyülve döntő tényezővé válik.

És éppen erről alig beszélünk. Mintha az igazságvágyat, valamint viszontagságos történetét maga az igazság szükségképpen takarná el előlünk megjelenési formájában. Ennek oka talán a következő: ha az igaz diskurzus a görögök óta már nem az, amely megfelel a vágnak, vagy nem az, amelyik a hatalmat gyakorolja, akkor az igazságvágyban, az óhajban, hogy elmondjuk ezt az igaz diskurzust, mi egyéb munkál, ha nem a vágy és a hatalom? Az igaz diskurzus, amelyet formájának kényszere megszabadít a vágytól és a hatalomtól, nem ismerheti az őt átható igazságvágyat; a már régóta bennünk élő igazságvágy természetére jellemző, hogy a hön óhajtott igazságot csak elkendőzheti.

Ekképp előttünk csupán egy gazdag, termékeny, szelídített erejű és hamisan egyetemes igazság jelenik meg. Viszont mit sem tudunk az igazságvágyról, e különleges, kizáró rendeltetésű gépezetről. Mindazok, akik történelmünk során megpróbálták minden oldalról megfigyelni ezt az igazságvágyat – hogy aztán minden ponton összevegyék az igazsággal, és pedig éppen azokon a pontokon, ahol az igazság igazolni igyekszik a túlalmakat, és meghatározni igyekszik az örületet – Nietzsche-től, Artaud-n át Bataille-ig szolgáljanak útmutatóként, fénylő útjelzőként mindennapi munkánk végzéséhez.

A diskurzusnak persze más ellenőrző és korlátozó eljárásai is vannak. Azok, ame-

lyekről eddig beszéltem, mintegy kívülről hatnak; kizáró rendszerként működnek; a diskurzusnak arra a részére vonatkoznak, amelyben a hatalom és a vágy dolgozik.

Azt hiszem, elkülöníthetünk egy másik csoportot is, a belső eljárások csoportját; azért belsők, mert itt már maguk a diskurzusok ellenőrzik önmagukat; ezek inkább osztályozó, rendszerező, elosztó elvként fejtik ki hatásukat, mintha ezúttal a diskurzus más dimenzióján akarnának uralkodni, mégpedig az esemény és a véletlen dimenzióján.

Először is: a kommentár. Feltételezem, bár bizonyos nem vagyok benne, hogy nincsen olyan társadalom, ahol nem volnának elsődleges fontosságú elbeszélések, amelyeket mesélnek, ismételnek és különféle változatokban előadnak; meghatározott körülmények között elmondott formulák, szövegek, szertartáshoz kapcsolódó diskurzuscsoportok; egyszer elhangzó dolgok, amelyeket megjegyeznek, mert gyanítják, hogy valami titok vagy érték rejtőzik bennük. Röviden szólva sejthető, hogy a társadalmakban egyfajta szintkülönbség van a különféle diskurzusok között: a hétköznapok során vannak „önmagukat elmondó” diskurzusok, amelyek szinte megszűnnek az aktussal, amely elmondásukhoz vezet, és vannak új beszédaktusok alapjául szolgáló diskurzusok, amelyeket az aktusok ismételnek, átalakítanak vagy beszélnek róluk, szóval olyan diskurzusok, amelyeket, megfogalmazásukon mintegy túlmutatva, állandóan mondtak, mondanak és mondani is fognak. Ezek közismertek kultúránk rendszerében: ilyenek a vallási vagy jogi szövegek, vagy az alapos szemügyrevétel után különös státusúnak nevezhető „irodalmi” szövegek; bizonyos mértékig a tudományos szövegek is ilyenek.

Bizonyos, hogy a szintkülönbség, az eltolódás nem stabil, nem állandó és nem is abszolút. Nincsenek egyszer s mindenkorra adott kategóriák, nincsenek alapvető vagy teremtő/alkotó diskurzusok az egyik oldalon; s nincsen csupán ismétlő, magyarázó és kommentáló emberek tömege a másikon. Nagyon sok fontos szöveg a háttérbe kényszerül, eltűnik, és néha kommentárok foglalják el az első helyet. Am az alkalmazási pontok változhatnak, a szerep, a funkció megmarad; és az eltolódás elve szakadatlanul működik. E szintkülönbség radikális eltüntetése nem lehet más, csak játékos manipuláció, utópia vagy szorongás. Valamely kommentár Borges-féle játékos manipulálása, ami nem más lesz, mint annak szóról szóra ismételt (ezúttal ünnepélyes és várt) megjelenése, amit kommentál; egy kritika mesterkedése, amely vég nélkül beszél egy nem létező műről. Lírai álom egy minden pontján ártatlanul újjászülető diskurzusról, amely a dolgokban, az érzelmekben és a gondolatokban folyton vadonatúj formában jelenik meg újra meg újra. És Janet betegének szorongása, akinek a legjelentéktelenebb közlés is beláthatatlan kincseket rejtő „*evangéliumi szöveget*” ért föl, ami megjegyzendő, ismétlendő és állandóan kommentálandó. „*Elszörül a szívem, ha meggondolom* – mondogatta, amikor elolvasott vagy meghallgatott valamit –, *hogyan ezt a mondatot talán mindörökké elnyeli az örökkévalóság, és én még csak meg sem értem igazán.*”

De ki ne látná, hogy itt mindig csak a viszony egyik tagját semmisítik meg és nem magát a viszonyt. Ez a viszony szüntelenül módosul az idők során; valamely adott korszakban sokféle és egymástól nagyban eltérő formákat ölt magára. A jogi szövegek értelmezése igencsak különbözik (jó ideje már) a vallási kommentároktól; egy és ugyanaz az irodalmi mű egyidejűleg roppant különböző típusú diskurzusoknak adhat helyt: az ODÜSSZELÁ-t, mint primer szöveget egyazon korszakban meg-

ismétlik Bérard fordításában, megszámlálhatatlanul sok szövegmagyarázatban és Joyce ULYSSES-ében.

Pillanatnyilag arra szorítkoznék, hogy abban, amit globálisan kommentárnak hívnak, a primer és a másodlagos szöveg közötti eltérés kettős, egymástól elválaszthatatlan szerepet játszik. Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőséget biztosít a primer szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható, sokféle vagy rejtett értelme, az egész neki tulajdonított hallgatag gazdagság. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe – bármilyen technikát alkalmaz is –, csak az, hogy *végre* elmondja, ami a *mélyben* már csöndesen megfogalmazódott. A kommentárnak – egy helyét állandóan változtató, ám állandóan érvényes paradoxon szerint – mindig első ízben kell elmondania azt, amit pedig elmondtak már, és szakadatlanul ismételnie kell, amit pedig még soha nem mondtak ki. A kommentárok vég nélküli hullámverését belülről az álcázott ismétlés álma hatja át: ennek az álomnak a láthatárán talán semmi egyéb sincs, mint ami kezdetben is ott volt, vagyis a szöveg egyszerű felmondása. A kommentár úgy hártja el a diskurzus kockázatát, hogy ő maga is beépül a diskurzusba: lehetővé teszi, hogy mást mondjanak, mint maga a szöveg, de azzal a feltétellel, hogy magát a szöveget mondják, mintegy kiteljesítve azt. A kommentár elve az ismétlés kockázatát nyitott sokféleséggként, *aleaként* viszi át az ismétlések mennyiségére, formájára, álcájára és körülményeire. Az újdonság nem abban rejlik, amit mond, hanem ismétlődésének eseményében.

Azt hiszem, a diskurzus ritkításának van egy másik elve is. Bizonyos fokig kiegészíti az elsőt. A szerzőről van szó. A szerzőről, de persze nem mint beszélő egyénről, aki elmondott vagy írt egy szöveget, hanem a szerzőről, mint a diskurzus csoportosításának elvéről, mint a diskurzus jelentéseinek eredetéről és egységéről, koherenciájának központjáról. Ez az elv nem mindenütt hat és nem is állandóan. Nagyon sok olyan diskurzus van körülöttünk, amelyek nem feltételezett szerzőiknek köszönhetik értelmüket, hatékonyságukat: azonnal feledésbe merülő hétköznapi szavak, nyilatkozatok vagy szerződések, amelyeknek aláíróra van szükségük, nem szerzőre, névtelenségbe merülő műszaki leírások stb. De azokon a területeken – irodalom, filozófia, tudomány –, ahol kötelező a szerző megnevezése, nem mindenütt ugyanaz a szerepe; a középkorban a tudományos diskurzus rendjében a szerző megnevezése nélkülözhetetlen volt, mivel az igazság jelzésül szolgált. Valamely kijelentés tudományos értékét szerzőjének személyén mérték. A XVII. századtól ez a funkció fokozatosan elmosódott a tudományos diskurzusban: most már csak azért működik, hogy nevet adjon egy teorémának, effektusnak, példának, szindrómának. Az irodalmi diskurzus rendjében viszont ugyanettől a korszaktól a szerző szerepe egyre fontosabb lett: mindazon költeményekről, elbeszélésekről, drámákról vagy komédiákról, amelyek a középkorban – legalábbis viszonylag – a szerző nélkül léteztek, most tudni akarják, kitől származnak, ki írta őket; a szerző adjon számot szövege egységéről, amely alá odairja a nevét; azt kéri tőle, hogy fedje föl vagy legalább vállalja szövegei rejtett értelmét, egyeztesse össze magánéletével és megélt tapasztalataival, a valóságos történelemmel, amelyben megszülettek. A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.

Tudom, hogy most ezt felelik: „Úgy beszél a szerzőről, ahogy a kritika utólag feltalálja, a halála után, amikor már nem egyéb, mint egy halom összekuszálódott íromány; ilyenkor valami rendet kell rakni a hagyatékban. Tervet, koherenciát, te-

matikát tulajdonítani a szerző tudatának vagy életének, minden bizonnyal némileg fiktív eljárás. De azért a valóságos szerző mégiscsak létezett, egy ember, aki berobant az elhasznált szavak közegébe, beléjük oltva zsenijét vagy zűrzavarát.”

Természetesen képtelenség volna tagadni az író, az újat alkotó személy létét. De úgy gondolom, hogy – legalábbis bizonyos ideje – az egyén, aki írni kezd egy szöveget, amelynek láthatárán a mű lehetősége sejlik fel, magára vállalja a szerző szerepét, vagyis a különbségtételeknek azt a játékát, amelyet a korszak szerzői funkciója előír, és amelyet maga a szerző még esetleg módosít: van, amit leír és amit nem ír le, egyes dolgokat felvázol, akár csak átmeneti jegyzetként is, mint műve részét, egyebet meg egyszerűen hétköznapi szónak minősít, fel sem jegyzi. Mert bizvást felforgathatja a köztudatban a szerzőről alkotott hagyományos képet, és ha ez megtörtént, a szerző új koncepciója alapján rajzolják ki műve bizonytalan körvonalait mindabban, amit mondhatott volna egy mond a hétköznapiak során.

A kommentár a diskurzus véletlenszerűségének kockázatát egy *identitás* játéka útján korlátozza, melynek két formája az *isméllés* és az *azonosság*. A szerző elve ugyanezt a kockázatot olyan *identitás* játéka útján korlátozza, amelynek formái az *individualitás* és az *én*.

A harmadik korlátozó elvet nem a tudományokban, hanem az úgynevezett „diszciplínákban” kell felismernünk. Ez ugyancsak viszonylagos és rugalmas elv. Lehetővé teszi az alkotást, ám szűkre szabott határok között.

A diszciplína szerveződése szemben áll mind a kommentár, mind pedig a szerző elvével. A szerző elvével azért áll szemben, mert egy diszciplínát tárgyak tartománya, módszerek csoportja, igaznak tekintett kijelentések korpusza, szabályok, definíciók, technikák és eszközök összessége határoz meg: mindez egyfajta névtelen rendszert alkot, amely annak rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja, anélkül hogy a rendszer értelme vagy érvényessége feltalálója nevéhez fűződne. De a diszciplína elve a kommentár elvével is szemben áll: a kommentárral ellentétben valamely diszciplínában nem tételeznek fel eleve egy értelmet (*sens*), amelyet újra fel kell tárni, sem azonosságot, amelyet meg kell ismételni, hanem új kijelentések megalkotása a követelmény. A diszciplína létrejöttéhez tehát új meg új kijelentések állandó megfogalmazásának lehetősége szükséges.

De többről van szó; többről azért, hogy minden bizonnyal kevesebbről lehessen szó: egy diszciplína nem mindazon igaz kijelentések összessége, amit mondhatunk valamiről, még csak nem is mindazon dolgok együttese, amit a koherencia vagy a rendszeresség elve alapján elfogadhatunk egy tárgyban. Az orvostudományt nem azon igaz kijelentések összessége alkotja, amit a betegségről el lehet mondani; a botanika nem határozható meg a növényekre vonatkozó valamennyi igazság összességéeként. Két okból sem: a botanikát vagy az orvostudományt, mint minden egyéb diszciplínát, nemcsak igazságok, hanem tévedések is alkotják, s ezek nem csökevények vagy idegen testek a diszciplínában, hanem olyan tételek, amelyeknek pozitív funkciójuk, történelmi hatékonyságuk, gyakran az igazságok szerepétől elválaszthatatlan szerepük van. Ezenkívül valamely kijelentésnek, ha a botanikához vagy a patológiához akarjuk sorolni, bizonyos értelemben szigorúbb és bonyolultabb, de mindenesetre másféle feltételeknek kell megfelelnie, mint az egyszerű és tiszta igazság. A kijelentésnek meghatározott tárgyak szintjén kell elhangzania: például a XVII. század végétől kezdve ha egy kijelentést „botanikai” kijelentésként akartak elfogadtatni, akkor a növény látható szerkezetére, közeli és távoli hasonló-

ságainak rendszerére vagy nedveinek mechanikájára kellett vonatkoznia (a kijelentés már nem tarthatta meg, mint a XVI. században, szimbolikus értékeit vagy erejéit és tulajdonságait, amelyekkel az ókorban látták el). De egy kijelentésnek még akkor is meghatározott típusú fogalmi eszközöket vagy technikákat kell használnia, ha nem tartozik diszciplínához; a XIX. századtól kezdve egy kijelentés már nem volt orvosi, nem tartozott az orvostudományhoz, egyéni fantazmának vagy néphiedelemnek minősült, ha metaforikus, minőségi és szubsztanciális fogalmakat használt (mint például az eldugulás, a felhevített folyadékok vagy a kiszáritott szilárd anyagok fogalma); persze támaszkodhatott, sőt támaszkodnia is kellett ugyanennyire metaforikus fogalmakra, de ezek másként épültek fel, funkcionális és fiziológiai alapokon (mint például az irritáció, a szövetek gyulladása vagy elhalása). Továbbá: ha egy kijelentést valamely diszciplínához akarnak sorolni, akkor be kell illenie egyfajta elméleti képbe: emlékeztessünk arra, hogy az ósnyelv kutatásán, amely a XVIII. századig tökéletesen elfogadott tény volt, a XIX. század második felében minden diskurzus, ha nem bukott is meg, mindenesetre légüres térbe került, és álmodozásnak, nyelvészeti agyrémnek minősült.

Határain belül minden igaz és hamis diszciplína igaz és hamis kijelentéseket ismer el; ugyanakkor a tudás egész teratológiáját kiutasítja területéről. Egy tudomány külterülete népesebb és kevésbé népes, mint gondolnánk: a közvetlen tapasztalat, a képzeletbeli témák természetesen folyton időtlen hiedelmek sokaságát hordozzák és vetik a felszínre; de szigorú értelemben talán nincsenek is tévedések, hiszen a tévedés csak egy meghatározott gyakorlaton belül merülhet fel és ítéltető meg; igaz, másfelől olyan torzszülöttek nyüzsögnek itt, amelyeknek formája a tudás történetével együtt változik. Röviden szólva: ha egy kijelentést valamely diszciplínához akarunk sorolni, akkor nehéz és bonyolult követelményeknek kell megfelelnie. A kijelentésnek, mielőtt igaznak vagy hamisnak minősíthetnénk, „igaz területen” kell elhangzania, ahogy Canguilhem professzor mondaná.

Sokat gondolkodtak már azon, miképp lehet, hogy a XIX. század botanikusai és biológusai nem látták, hogy Mendel igazat mond. E kérdésre így válaszolhatunk: azért, mert Mendel olyan tárgyról beszélt, olyan módszereket alkalmazott, olyan elméleti láthatárra helyezkedett, amelyek idegenek voltak kora biológiájától. Igaz, Naudin már őt megelőzve azt a tételt állította fel, mely szerint az öröklött vonások *diszkrét*; ám akármilyen újszerű vagy különös volt ez az elv, mégis a biológiai diskurzus részét képezhette, legalábbis rejtélyként. Mendel viszont az öröklött vonást teljesen új biológiai tárgyként alkotja meg addig még sohasem alkalmazott szűrés segítségével: e vonást elválasztja a fajtától, elválasztja az átörökítő nemtől, és generációk folytonosan nyitott sorozatában figyeli meg, ahol e vonás statisztikai szabályszerűségek szerint jelenik meg és tűnik el. Az új tárgy új fogalmi eszközöket igényel, valamint új elméleti alapokat. Tehát Mendel igazat mondott, de nem kora biológiai diskurzusának „igaz területén”: nem ilyen szabályok alapján alakították ki akkoriban a biológiai tárgyakat és fogalmakat; teljes szintváltásra, biológiai tárgyak új síkjára volt szükség ahhoz, hogy Mendel igaz területre lépjen és kijelentései (nagy részt) igaznak bizonyuljanak. Mendel „igazmondó torzszülött” volt, a tudomány ezért nem beszélhetett róla; Schleiden viszont mintegy harminc évvel előtte, a XIX. század kellős közepén, tagadva a növényi szexualitást, ám a biológiai diskurzus szabályai szerint, csupán tévedést fogalmazott meg a diszciplína nyelvén.

Bármikor mondhatunk igazat valamely vad külterületen; de igaz területen csak

akkor lehetünk, ha engedelmeskedünk egy diszkurzív „rendőrség” szabályzatának, amelyet minden egyes diskurzusában aktivizálnunk kell.

A diszciplína a diskurzus termelését ellenőrző elv. Megszabja határait, mégpedig egyfajta identitás működése folytán, amelynek formája a szabályok folytonos aktualizálása.

Egy szerző termékenységében, a kommentárok sokféleségében, egy diszciplína fejlődésében általában a diskurzusok létrehozásának kiapadhatatlan forrásait látják. Talán így is van. De azért ezek mégis kényszerítő elvek is, és valószínűleg nem foghatjuk fel pozitív, megtermékenyítő szerepüket, ha nem vesszük tekintetbe korlátozó és kényszerítő funkcióikat.

Azt hiszem, a diskurzusok ellenőrzését lehetővé tevő eljárásoknak egy harmadik csoportja is van. Ezúttal nem a bennük rejlő hatalom korlátozásáról van szó, nem is megjelenésük véletlen szeszélyeinek elkerüléséről, hanem alkalmazásuk körülményeinek meghatározásáról. Vagyis arról, hogy a diskurzusokat tartó egyéneknek bizonyos számú szabályt írnak elő, ekképp nem engedik meg mindenkinek a diskurzusok használatát. Ebben az esetben tehát a beszélő alanyok ritkítása kap nyomatékot. Senki sem hatolhat be a diskurzus rendszerébe, ha bizonyos követelményeknek eleget nem tesz, vagy már eleve nincs feljogosítva arra, hogy eleget tegyen. Pontosabban szólva: a diskurzus nem minden területe egyformán nyitott, nem mindenhová lehet behatolni; vannak szigorúan tiltott (megkülönböztető és megkülönböztetett) területek, míg mások majdnem teljesen nyitottnak látszanak minden irányban, és előzetes megszorítás nélkül minden beszélő alanynak rendelkezésére állnak.

Ezzel kapcsolatban egy anekdotát szeretnék felidézni, amely olyan szép, hogy mindent megadnék, csak igaz legyen. A diskurzust sújtó valamennyi kényszerítő – a hatalmát korlátozó kényszereket, véletlenszerű megjelenését korlátozókat, a beszélő alanyok ritkítását – egyetlen elemre vezet vissza. A XVII. század elején a sógun azt hallotta, hogy az európaiak fölénye – a hajózásban, kereskedelemben, politikában és a hadtudományban – matematikai ismereteiknek tulajdonítható. Szeretett volna ilyen értékes tudás birtokába jutni. Mivel hallott egy angol tengerészről, aki ismeri e csodálatos diskurzusok titkát, meghívta palotájába, és ott vendégül látta. Órákat vett tőle, négy szemközt. Megtanulta a matematikát. Megtartotta hatalmát, és nagyon magas kort ért meg. Japán matematikusok csak a XIX. században jelentek meg. De a történetnek még nincs vége: európai vetülete is van. Ez az angol tengerész, Will Adams, történetesen autodidakta volt: hajóács, aki a geometriát hajóépítő műhelyben tanulta meg. Vajon tekinthetjük-e ezt a történetet egy nagy európai kulturális mítosz kifejezésének? A keleti zsarnokság monopolizált és titkos tudásával Európa az ismeretek egyetemes kommunikációját, a diskurzusok folytonos és szabad cseréjét állította szeme.

Pedig ez a kijelentés nem áll meg a lábán. A csere és a kommunikáció pozitív alakzatok, amelyek bonyolult korlátozó rendszerekben hatnak, és ezek nélkül bizonyosan működésképtelenek lennének. E korlátozó rendszerek legfelszínibb, legszembetűnőbb formáját olyan jelenségek adják, amelyeket a „szertartás” (rituálé) fogalma alatt csoportosíthatnánk; a szertartás határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell (és akiknek dialógusban, meghallgatásban, előadásban egy bizonyos pozíciót kell elfoglalniuk, és bizonyos típusú kijelentéseket kell megfogalmazniuk); a szertartás meghatározza a gesztusokat, a

viselkedést, a körülményeket és a diskurzust kísérő jelek egész csoportját; végül meghatározza a szavak feltételezett vagy előírt hatékonyságát, a hallgatóságra gyakorolt hatásukat, kényszerítő értékük határait. A vallási, jogi, gyógyászati és bizonyos fokig a politikai diskurzusok nem választhatók el egy szertartás működtetésétől, amely a beszélő alanyoknak bizonyos egyéni tulajdonságokat és meghatározott szerepeket ír elő.

Részben másként működnek az úgynevezett „diskurzustársaságok”, amelyek szerepe a diskurzus megőrzése vagy előállítása, ám zárt térben, szigorú szabályok szerint osztják el őket, nehogy a birtokosokat maga az elosztás károsítsa. Archaikus modellt adnak erről ama rapszodoszok csoportjai, akik ismerték a felmondandó költeményeket, s esetleg azt is tudták, hogyan éljenek változataikkal, hogyan formálják át őket; ám ezt az ismeretet, jóllehet célja végső soron szertartásos előadás volt, egy meghatározott csoporton belül oltalmazták, védtek és őrizték meg, gyakorlati roppant bonyolult memóriagyakorlatok útján; a tanulóévek után beléptek egy csoportba, ugyanakkor egy útok birtokosai lettek, amelyet az előadás bemutatott, de nem tárt fel; az előadók és az előadás hallgatói között nem lehetett felcserélni a szerepeket.

Ma már persze nincsenek ilyen „diskurzustársaságok”, a titok és a feltárás kétértelmű játékerével. De ne ámítsuk magunkat: az igaz diskurzus rendjében is, a közreadott és minden szertartástól mentes diskurzus rendjében is működnek még a titok kisajátításának és a szerepek felcserélhetetlenségének formái. Meglehet, a könyvben írás intézményesített aktusa, a könyvkiadás rendszere, az író személyisége egy talán szétszórt, de minden bizonnyal kényszerítő erejű „diskurzustársaságon” belül működik. Az író különbsége, amit ő maga folytonosan szembeállít minden más beszélő vagy író alany tevékenységével, a diskurzusának tulajdonított intranzitív jelleg, „írásának” régóta hangsúlyozott alapvető egyedisége, az „alkotás” és a nyelvi rendszer bármely más működtetése között disszimmetria tétele már a megfogalmazásban is bizonyos „diskurzustársaság” léteire utal, azt igyekszik meghonosítani a nyelvi gyakorlatok játékaiban. De merőben máshogy működő kizáró és titkot megőrző rendszerek is vannak: gondoljunk a műszaki és tudományos titokra, az orvosi diskurzus terjesztési és közlési formáira, vagy azokra, amelyek a gazdasági vagy politikai diskurzust sajátították ki maguknak.

Első pillantásra a (vallási, politikai, filozófiai) „doktrínák” valamely „diskurzustársaság” ellentétének látszanak: a „diskurzustársaságban” a beszélő személyek számát ha nem is szabták meg eleve, korlátozták; a diskurzus csakis közöttük közlekedett. A doktrína viszont jellege szerint szertesugárzik, és a beszélő személyek, akiknek száma tetszőlegesen nagy is lehet, egy és ugyanazon diskurzus együttes közös vállalása alapján határozzák meg együvé tartozásukat. Látszólag az egyetlen követelmény ugyanazon igazságok elismerése s annak a – többé-kevésbé rugalmas – szabálynak elfogadása, amely összhangban van az érvényes diskurzusokkal. Ám ha a doktrínák mindössze ebből állnának, nem különböznének oly sokban a tudományos diszciplínáktól, és a diszkurzív ellenőrzés csupán a közlés formájára vagy tartalmára vonatkozna, nem pedig a beszélő alanyra. Márpedig a doktrínához való tartozás egyidejűleg kérdőjelezi meg a közlést és a beszélő alanyt, éspedig egyiket a másikon keresztül. A beszélő alanyt a közlésen keresztül, ennek alapján kérdőjelezi meg, amint ezt a kizáró eljárások és elutasító mechanizmusok bizonyítják, amelyek nyomban működésbe lépnek, amint egy beszélő alany egy vagy több elfogadhatatlan

közlést fogalmazott meg; az eretnesség és ortodoxia egyáltalán nem doktriner mechanizmusok fanatikus túlzásából származik, a lényegükből következnek. És megfordítva: a doktrína a közléseket a beszélő alanyokon keresztül kérdőjelezi meg, abban a mértékben, amennyire a doktrína mindig jelértékű, egy előzetes hovatartozás megnyilvánulása és eszköze; e hovatartozás osztály-, társadalmi helyzet, faji, nemzetiségi vagy érdekjellegű, formája lehet harc, lázadás, ellenállás vagy elfogadás. A doktrína az egyéneket bizonyos típusú közlésaktusokhoz köti, következképpen eltűntja őket az összes többitől; viszont bizonyos típusú közlésaktusokat arra használ fel, hogy összekösse az egyéneket, ugyanakkor megkülönböztesse őket mindenki mástól. A doktrína kettős uralmat valósít meg: a diskurzusokét a beszélő alanyokon és a beszélő egyének legalábbis virtuális csoportjátét a diskurzusokon.

Végül pedig, sokkal tágabb értelemben, fel kell ismernünk a nagy választóvonalakat mindabban, amit a diskurzusok társadalmi kisajátításának nevezhetnénk. Az oktatás hiába olyan eszköz, amelynek révén a mi társadalmunkban jog szerint minden egyes egyén hozzáférhet bármilyen típusú diskurzushoz, tudjuk, hogy elosztásában, valamint mindabban, amit lehetővé tesz és amit megakadályoz, a társadalmi különbségek, ellentétek, küzdelmek által kialakított választóvonalakat követi. Minden oktatási rendszer a diskurzusok kisajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár.

Magam is tudom, hogy igen elvont dolog a beszéd szertartásainak, a diskurzus-társaságoknak, a doktrinális csoportoknak és a társadalmi kisajátításnak ilyenét szétválasztása. Ezek többnyire egymáshoz kapcsolódnak, nagy építményeket alkotva, amelyek biztosítják a beszélő alanyok elosztását különféle típusú diskurzusokba, valamint a diskurzusok kisajátítását alanyok bizonyos kategóriái számára. Mondjuk ki röviden, hogy itt találkozunk a diskurzus uralmának döntő eljárásaival. Végül is mi más az oktatási rendszer, ha nem a beszéd egyfajta ritualizálása, a beszélő alanyok szerepének minősítése és kijelölése; ha nem egy szétszórt doktrinális csoport létrehozása, a diskurzus hatalmának és tudásának elosztása és kisajátítása? Mi más lenne az „írás” (az „írók” írása), mint az előbbihez hasonló uralmi rendszer, amely talán némiképp más formákat ölt, mint az előbbi, de tagolási módja nagy vonalakban mégis hasonló? Vajon a jogrendszer vagy az orvostudomány intézményes rendszere – legalábbis bizonyos aspektusból – nem a diskurzus kisajátításának hasonló rendszere-e?

Felteszem a kérdést, hogy bizonyos számú filozófiai tétel vajon nem a korlátozásnak és a kizárásnak eme játékára válaszol-e, vagy talán éppen az említett kizárást és korlátozást erősíti-e?

Először is azzal válaszol, hogy ideális igazságot tételez a diskurzus törvényeként, valamint immanens racionalitást, ami levezetésükben mindenütt kimutatható, hogy a megismerés olyan etikáját juttatja érvényre, amely csak magának az igazság vágyának és az igazság elgondolási képességének ígéri az igazságot.

Másodszor pedig tagadás révén erősíti őket, ezúttal az általános értelemben tekintett diskurzus specifikus valóságát tagadva.

A szofisták játékainak és üzelmeinek kirekesztése óta, amióta több-kevesebb biztonsággal sikerült elhallgattatni paradoxonjaikat, a nyugati gondolkodás a látszat szerint elsősorban arra ügyelt, hogy a lehető legkisebb hely jusson a diskurzusnak

a gondolkodás és a beszéd között; a nyugati gondolkodás, úgy tetszik, arra vigyázott, hogy a diskurzus csak olyan színben tűnjön fel, mintha csupán segédeszköz volna a gondolkodás számára a beszédhez. Eszerint a diskurzus csupán jelekbe öltöztetett gondolkodás, amelyet a szavak tesznek láthatóvá, vagy megfordítva: nem egyéb, mint működésbe hozott, bizonyos értelmet teremtő nyelvi struktúrák.

A diskurzus valóságának kiküszöbölése a történelem során igen sok formában jelent meg a filozófiai gondolkodásban. E kiküszöböléssel mostanában is találkozunk számos ismerős tétel aspektusában.

A megalapozó alany tétele talán arra szolgál, hogy lehetővé tegye a diskurzus valóságának kiküszöbölését. A megalapozó alany olyan ember, aki képes rá, hogy szellemi erejével közvetlenül feltöltse a nyelv üres formáit; ő az, aki az üres dolgok sűrűségén vagy tehetetlenségén áthatolva az intuícióban ragadja meg az ott rejtőző értelmet; ugyancsak ő, túl az időn, megteremti a jelentések ama horizontját, amelyet a történelemnek már csak explicit alakra kell hoznia, és ahol a kijelentések, a tudományok, a deduktív rendszerek végül megtalálják alapjukat. A megalapozó alany az értelemhez fűződő viszonyában jelekkel, ismérvekkel és különféle ismertetőjegyekkel rendelkezik, de ahhoz, hogy ezeket megmutassa, nem kell a diskurzus sajátos eljárásához folyamodnia.

Hasonló szerepet játszik a fentiek megfelelő tétel, az eredendő tapasztalás tétele. Feltételezi, hogy a tapasztalat szintjén, mielőtt ez még megragadná önmagát egy *cogito* alakjában, előzetes, valamilyen módon már kimondott jelentések hatják át a világot, elrendezik körülöttünk, és eleve egyfajta eredendő felismerés számára teszi nyitottá. Ekképp a világgal való eredendő cinkosság alapozná meg számunkra annak a lehetőségét, hogy beszélhessünk róla, benne, rámutathassunk, megnevezhessük, megítéljük és végül megismerjük az igazság formájában. Ha létezik diskurzus, vajon mi egyéb lehet legitimitásában, ha nem egyfajta diszkrét olvasat? A dolgok már mormolnak bizonyos értelmet, nyelvhasználatunknak csupán meg kell fejtenie; és e nyelvhasználat legtöredékesebb elemei is arról a létről beszélnek nekünk, amelynek mintegy bordázatát alkotja.

Azt hiszem, az egyetemes közvetítés tétele ugyancsak annak módja, hogy a diskurzus valósága kiküszöböltesse. A látszat ellenére is az. Mert első pillantásra úgy tűnik, hogy mindenütt egy logosz mozgásával találkozunk, amely az egyedi vonásokat a fogalom rangjára emeli, és lehetővé teszi a közvetlen tudatnak, hogy végül is kihüvelyezze a világ racionalitását, ekképp magát a diskurzust helyezve az elmélkedés központjába. Ám ez a logosz voltaképpen csak egy már elhangzott diskurzus, vagy inkább maguk a dolgok és események teremtenek észrevétlenül diskurzust önmagukból, kihüvelyezve tulajdon lényegük útkát. Így a diskurzus már nem egyéb, mint egy éppen születő igazság tükröződése önmaga szemében; és amikor végre minden a diskurzus formáját öltheti fel, amikor minden elmondható, és mindenről diskurzust lehet tartani, miután már minden megnyilvánult és értelmet cserélt, visszatérhet az öntudat csendes bensőségébe.

A diskurzus – akár a megalapozó alany, az eredendő tapasztalás vagy az egyetemes közvetítés filozófiájában – nem egyéb, mint funkcionálás; az írásé az első, az olvasaté a második, a cseréé a harmadik esetben, és ez a csere, olvasat és írás mindig csak jeleket működtet. Így semmisül meg a diskurzus valósága a jelölő szintjére helyezkedve.

Melyik civilizáció becsülte többre a diskurzust, legalábbis látszatra, mint a miénk?

Hol részesítették nagyobb tiszteletben? Hol szabadították meg jobban – látszatra – a kényszerektől? Melyik civilizációban tették egyetemesebbé? Pedig úgy tűnik, hogy a diskurzus látszólagos tisztelete, e látszólagos logofília mögött félelem rejtőzik. Mintha e tilalmakat, gátakat, küszöböket és határokat azért létesítettük volna, hogy legalábbis többé-kevésbé szabályozzuk a diskurzus túlburjánzását, gazdagságát megfosszuk legveszedelmesebb részétől, rendet vigyünk rendezetlenségébe, mégpedig az ellenőrizhetetlenséget leginkább kiküszöbölő eljárások szerint; mintha csak el akartuk volna törölni a gondolkodás és a nyelv játékterében kimutatható behatolásának minden jegyét. Társadalmunkban mindenesetre mélységes logofóbia uralkodik, és azt hiszem, más társadalmakban ugyancsak – ha ezeket eltérő profil és más ritmika jellemzi is –, homályos félelem ezektől az eseményektől, a kimondott dolgok e tömegétől, a kijelentések felszínre bukkanásától, mindattól, ami ebben erőszakos, összefüggéstelen, harcos és rendezetlen, tehát veszélyes, vagyis a diskurzus folytonos és rendezetlen morájától.

És ha megszüntetni nem igyekszünk is, de elemezni akarjuk ezt a félelmet, körülményeit, működését és hatását, akkor, azt hiszem, három dolgot kell elhatározni, amelyeknek mai gondolkodásunk némiképp ellenáll, és amelyek az előbb említett funkciók három csoportjának felelnek meg; vagyis: kérdőjelezzük meg igazságvágyunkat, állítsuk vissza a diskurzus eseményjellegét, végül pedig szüntessük meg a jelölő egyeduralmát.

A következő években ilyen feladatok, azaz ilyen gondolatok vezérelnek majd munkámban. Mindjárt meg is jelölhetünk néhány velük járó módszerkövetelményt.

Elsőként egyfajta *megfordítás* elvét: ott, ahol a hagyomány szerint úgy gondoljuk, hogy megtaláltuk a diskurzus forrását, burjánzása és folytonossága elvét, azokban az alakzatokban, amelyek látszólag pozitív szerepet játszanak, mint például a szerző, a diszciplína, az igazságvágy, inkább a diskurzus ritkításának negatív hatását kell felismernünk.

De ha egyszer már felismertük e ritkítási elveket, ha már nem tekintjük őket alapvető és alkotó eljárásnak, mit fedezünk fel alattuk? Fogadjuk el a folytonos diskurzus világának virtuális teljességét? E téren más módszerelveket kell működésbe hozni.

A *diszkontinuitás* elve: a ritkítási rendszerek léte nem jelenti azt, hogy alattuk vagy rajtuk túl határtalanul nagy, folytonos és hallgatólag diskurzus uralkodnék, amelyet a ritkítási rendszerek elnyomnak vagy elfojtanak, és amelyet nekünk kell felszabadítanunk végre, visszaadva neki a szót. Nehogy olyan kimondatlan vagy elgondolatlan szöveget képzeljünk, amely át- meg áthatja a világot, átszöve minden formáját és eseményét, amelyet végül ki kell mondanunk vagy el kell gondolnunk. A diskurzusokat megszakított (*discontinuu*), egymást keresztező, néha egymást erősítő, máskor egymásról nem tudó és kölcsönösen kizáró gyakorlatként kell kezelnünk.

A *specialitás* elve: a diskurzust nem kell feloldani előzetes jelentések terében; ne gondoljuk, hogy a világ olvasható arccal fordul felénk, amelyet csupán meg kell fejtenünk; a világ nem tudatunk cinkosa; a diskurzus előtt nincs prediskurzív gondviselés, amely a világot kedvünk szerint valóvá alakítaná. A diskurzust olyan erőszakként kell felfognunk, amit a dolgokon követünk el, mint valami általunk a dolgokra erőszakolt gyakorlatot, és a diskurzus eseményei e gyakorlatban találják meg szabályszerűségük elvét.

Negyedik szabály: egyfajta *külsőlegesség*: nem kell a diskurzustól annak belső és rejtett magva felé haladnunk, valamely benne megnyilvánuló gondolat vagy jelentés lényege felé; hanem a diskurzus alapján, megjelenéséből és szabályszerűségéből kiindulva haladjunk a külső lehetőségfeltételek felé, amelyek helyet adnak az események véletlenszerű sorozatának, határaitak kijelölve.

Tehát négy fogalom szolgáljon az elemzés szabályozó elvéül: az esemény, a sorozat, a szabályszerűség és a lehetőségfeltétel fogalmai. Mint láttuk, ezek pontról pontra szemben állnak a következőkkel: az esemény az alkotással, a sorozat az egységgel, a szabályszerűség az eredetiséggel és a lehetőségfeltétel a jelentéssel. E négy utóbbi fogalom (jelentés, eredetiség, egység, alkotás) meglehetősen egyöntetűséggel uralta a hagyományos eszmetörténetet, ahol, általában, egy mű, korszak, téma alkotói jellegzetességeit kutatták, az egyéni eredetiség jegyeit, a rejtett jelentések kiemérthetetlen kincseit.

Még két megjegyzést tennék. Egyik a történelemtudományra vonatkozik. Gyakran a mai történelemtudomány javára írják, hogy megfosztotta az egyedi eseményt hajdani kiváltságaitól, és rámutatott a hosszú távú struktúrákra. Ez igaz. Bár nem vagyok benne bizonyos, hogy a történészek e meghatározott irányban dolgoztak. Vagy inkább nem hiszem, hogy mintegy fordított arány volna az esemény felismerése és a hosszú távú elemzés között. Ellenkezőleg. Inkább úgy tűnik, mintha a csatákon, a dekrétumokon, dinasztiákon, országgyűléseken túli évszázados vagy akár több évszázados tartós jelenségek éppen a legszorosabb értelemben vett „eseményre” összpontosítva rajzolódtak volna ki: vagyis a történelmi elemzés hatalmát kiterjesztették egészen a piaci árakig, a legjelentéktelenebb feljegyzett aktusokig, évről évre, sőt hétről hétre követve az anyakönyvi bejegyzéseket, közigazgatási jegyzőkönyveket, egyházközségi regisztereket, a levéltárak információit. A történelemtudomány, ahogy ma gyakorolják, nem fordul el az eseményektől; ellenkezőleg: szakadatlanul bővíti az események mezejét; állandóan új meg új rétegeket fedez fel, hol felszíniet, hol mélyrétegeket; állandóan új meg új eseménycsoportokat szigetel el, amelyekben néha számos sűrű, egymással felcserélhető, néha kevés, ám döntő eseményt tár fel: például az árak szinte hétköznapi változásaitól az évszázadonként jelentkező inflációig jut el. De az a fontos, hogy a történelemtudomány ne vizsgáljon egy eseményt ama sorozat meghatározása nélkül, amelyhez tartozik, az elemzési mód meghatározása nélkül, amelyből a sorozat származik, anélkül hogy ne próbálná a jelenségek szabályszerűségét, felbukkanásuk valószínűségi határait megismerni, minden esetben szemügyre vegye az esemény görbéjének változásait, kanyargását, lendületét, és mindenkor megállapítsa létrejöttének körülményeit. Persze a történelemtudomány már régóta nem az okok és okozatok kölcsönhatásaként próbálja megérteni az eseményt egy nagy átalakulás bizonytalanul homogén és durván hierarchizált, alakatlan egységében. Ezt a módszert azonban nem azért veti el, hogy megtalálja az eseményt megelőző, idegen és ellenséges struktúrákat, hanem avégett, hogy különféle, egymást keresztező, gyakran szétváló, de nem autonóm sorozatokat állapítson meg, amelyek lehetővé teszik az esemény „helyének” körülírását, véletlenszerűsége határovezetének, megjelenési feltételeinek meghatározását.

Az alapvető fogalmak most már nem a tudat és a folytonosság fogalmai (mindazon problémáikkal, amelyek a szabadsággal és az oksággal kapcsolatosak), nem is a jel és a struktúra fogalmai, hanem az esemény és a sorozat fogalmai; a velük összefüggő fogalmakkal együtt a szabályszerűsége, a véletlenre, a diszkontinuitás-

ra, függőségre és transzformációra gondolok; az a diskurzuselemzés, amelyről beszéltek, ilyen fogalomcsoportokra tagolódik, s minden bizonnyal nem abban a hagyományos tematikában, amelyet a tegnapi filozófusok még „élő” történelemnek tekintenek, hanem a történészek tényleges tevékenységében.

Ám ez az elemzés éppen ezért olyan filozófiai vagy elméleti kérdéseket vet fel, amelyek alighanem ijesztő kérdések. Ha a diskurzusokat elsősorban diszkurzív eseménycsoportokként kell kezelni, milyen státust adjunk az esemény fogalmának, amelyet a filozófusok olyan ritkán vettek tekintetbe? Az esemény persze nem szubsztancia és nem is akcidencia, nem minőség és nem is folyamat; az esemény nem a testek szintjén helyezkedik el. Pedig egyáltalán nem anyagtalan; mindig az anyagság, az anyagszerűség szintjén fejt ki hatását, innen származik; helye az anyagi elemek viszonyában, koegzisztenciájában, szóródásában, tagolásában, fölhalmozódásában és válogatásában van; az esemény nem valamely test aktusa vagy tulajdonsága; okozatként jön létre, és pedig anyagszerű szóródásban. Mondjuk azt, hogy az esemény filozófiájának a testetlen anyagszerűség látszólag paradox irányában kell haladnia.

Másrészt: ha a diszkurzív eseményeket homogén, ám megszakított (*discontinu*) sorozatként kell felfognunk, milyen státust adjunk ennek a megszakítottságnak? Nyilvánvalóan nem az idő pillanatainak egymásutániságáról van szó, sem pedig a különböző gondolkodó alanyok sokféleségéről; hanem olyan cezúrákról, amelyek széttörik a pillanatot, és az alanyt pozíciók és lehetséges funkciók sokaságába szórják szét. Efféle megszakítottság (*discontinuité*) sújtja és bénítja a hagyományosan legkisebb elismert vagy legalábbis legkevésbé vitatható egységeket: a pillanatot és az alanyt. És alattuk, tőlük függetlenül e megszakított sorozatok között olyan viszonyokat kell kialakítanunk, amelyekre nem az egymásutániság (vagy egyidejűség) jellemző, egy (vagy több) tudatban; az alany és az idő filozófiáján kívül ki kell dolgoznunk a megszakított rendszeresség elméletét. Végül pedig, ha igaz, hogy minden ilyen diszkurzív és megszakított sorozat bizonyos határokon belül szabályszerű, akkor már nem lehet mechanikus oksági és ideális szükségszerűségű kapcsolatokat létesíteni alkotóelemeik között. Be kell vezetnünk a véletlen (*alea*), mint az események létrehozásának kategóriáját. Itt szintén érezhető egy olyan elmélet hiánya, amely lehetővé tenné a gondolkodás és a véletlen kapcsolatainak elgondolását.

Igy hát abban az apró eltolódásban, amelyet be kell vezetnünk az esztétörténetbe, és amely abban áll, hogy nem a diskurzusok mögött fölsejlt képzetekkel kell foglalkoznunk, hanem a diskurzusokkal, mint az események szabályszerű és különmemű sorozataival, tehát ebben az apró eltolódásban, attól tartok, valami kisebb (és talán gyalázatos) gépezetet vagyunk kénytelenek fölismerni, amely lehetővé teszi, hogy a gondolkodás alapjaiba bevezessük a véletlent, a megszakítottságot és az anyagszerűséget. Egy bizonyos típusú történelemtudomány az ideális szükségszerűség folytonos lejátszódását hirdetve igyekszik elkerülni ezt a hármass veszélyt. E három fogalomnak kellene lehetővé tennie, hogy a gondolkodás rendszereinek történetét a történészek gyakorlatához kapcsolják. E három irányt kell majd követnie az elméleti alapvetés munkájának.

A fenti elvek figyelembevételével az általam javasolt elemzések két csoportba oszthatók: egy „kritikai” csoportba, amely a megfordítás elvét hozza működésbe: igyekszik körülhatárolni a kizárás, korlátozás és kisajátítás imént említett formáit; megpróbálja

kimutatni, hogyan alakultak ki, miféle szükségletek kielégítése céljából, miképp módosultak, tolódtak el, milyen kényszert alkalmaztak, milyen mértékben tévesztettek célt. És egy „genealógiai” csoportba, amely a három másik elvet működteti: hogyan alakultak ki a diskurzussorozatok e kényszerítő rendszereken keresztül, ellenükre vagy rájuk támaszkodva; milyen specifikus normáik voltak, melyek a megjelenési, fejlődési, variációs feltételeik.

Előbb nézzük a kritikai csoportot. Az első elemzési csoport azzal foglalkozhatna, amit kizáró funkcióként jelöltem meg. Egyszer már tanulmányoztam egy ilyen funkciót, meghatározott korszakban: az örület és ész megosztásáról volt szó a klasszikus korban. Később meg lehetne próbálkozni a nyelvi űlalom rendszerének elemzésével, annak a rendszernek elemzésével, amely a XVI. századtól a XIX. századig a szexualitás nyelvi űlalmát szabályozta. Nem azt kellene megvizsgálni, hogy e űlalom hogyan szűnt meg fokozatosan (és szerencsére), hanem azt, hogy miképp tolódtott el és artikulálódott újra a gyónás gyakorlatától kezdve, melynek során a űlalmas viselkedési formákat megnevezték, osztályozták, rangsorolták, mégpedig egészen explicit módon, egészen a szexuális tematika előbb bátortalan késlekedő, majd határozott megjelenéséig a XIX. század orvostudományában és pszichiátriájában. Ezek persze némileg szimbolikus támpontok csak, de az máris világosan látszik, hogy a választóvonalak nem ott húzódnak, ahol hittük, és a űlalmak nem mindig voltak olyanok, amilyenek képzeltük őket.

Most a harmadik kizáró rendszerről szeretnék szólni néhány szót. Ezt kétféleképpen fogom vizsgálni. Először azt szeretném szemügyre venni, mi módon jött létre, hogyan maradt fenn, milyen változásokon ment keresztül az igazság, amelyben élünk és amelyet mi magunk újítunk meg állandóan; először a szofisztika szintjére helyezkedem, a kezdeti sókratészi szintre, vagy legalábbis a platóni filozófiába, és azt vizsgálom, hogyan jött létre a hatásos, szertartásos diskurzusban a hatalmi, veszedelmes diskurzusban apránként a megosztás az igaz és a hamis diskurzus között. Majd a XVI. és XVII. század fordulóján állapodom meg, abban a korszakban, amikor – elsősorban Angliában – megjelenik a tekintet, a megfigyelés, a megállapítás egyfajta tudománya, természetfilozófiája, amely elválaszthatatlan az új politikai struktúrák hatalomra jutásától, valamint a vallási ideológiától: itt és ekkor kétségkívül a tudásvágy új formája született meg. A harmadik támpont végül a XIX. század eleje lesz, a modern tudomány nagy, alapvető aktusaival, egy ipari társadalom kialakulásával és az azt követő pozitívista ideológiával. Ilyen volna tudásvágyunk morfológiájának három metszete, „polgárosodásunk” három szakasza.

Merőben más szempontból is szeretném megvizsgálni ezt a kérdést: mérlegelni egy tudományos igényű – orvosi, pszichiátriai, szociológiai – diskurzus hatását azon előírásos gyakorlatok csoportjára, amelyet a büntetőrendszer alkot. A pszichiátriai kísérletek tanulmányozása és a büntetés gyakorlásában való szerepe lesz ennek az elemzésnek kiindulópontja és anyaga.

Még mindig ebben a kritikai perspektívában, de más szinten kell elvégezni a diskurzust korlátozó eljárások elemzését, vagyis azon elvek elemzését, amelyekre fentiekben mutattam rá: a szerző, a kommentár és a diszciplína elveinek elemzésére gondolok. Itt is szóhoz juthat a vizsgálódás jó néhány iránya. Például a XVI–XIX. századi orvostudomány történetének elemzése; nem is annyira a felfedezésekről lenne szó, vagy az újonnan alkalmazott fogalmakról, inkább az orvosi diskurzus

szerkezetében, továbbá az orvosi diskurzust alátámasztó, hagyományozó, erősítő intézményben kellene megragadni azt, ahogyan a szerző, a kommentár és a diszciplína elvét alkalmazták; kideríteni, miképp működött a nagy alkotó elve: nemcsak Hippokratészra, Galenusra gondolok, de Paracelsusra, Sydenhamra vagy Boerhaavéra is. Hogyan működött még a XIX. század végén is az aforizma és a kommentár gyakorlata, hogyan szorította ki ezt apránként az esettanulmány, a dokumentum, a dokumentumgyűjtemény gyakorlata; végül pedig milyen modell alapján igyekezett diszciplínává válni az orvostudomány, először a természettudományra, majd az anatómiára és a biológiára támaszkodva.

Szemügyre lehetne venni azt a módot is, ahogy a kritika és az irodalomtörténet a XVIII. és XIX. században felépítette a szerző személyét, létrehozta a mű fogalmát, felhasználva és módosítva a vallásos exegézis, a bibliakritika, a szentek élete, a történeti vagy legendás életrajz, az önéletrajz és a memoárok módszereit. Egyszer tanulmányozni kell majd Freud szerepét is a pszichoanalitikai tudásban, amely bizonyára sokban különbözik Newtonnak a fizikában betöltött szerepétől (és minden diszciplínaalapító szerepétől), mint ahogy attól a szereptől is erősen eltér, amelyet a filozófiai diskurzus terén szerző egyáltalán játszhat (akár Kantétól is, aki pedig a filozofálásnak egészen új módját alapozta meg).

Fölváztunk néhány kritikai tervet a diszkurzív ellenőrzés eljárásainak elemzésére. A genealógiai aspektus a diskurzus tényleges kialakulását érinti vagy az ellenőrzés határain belül, vagy ezen kívül, ám a legtöbbször mindkét oldalon. A kritika a diskurzusok ritkítási folyamatát elemzi, de csoportosításukat és egységesítésüket szintén; a genealógia szétszórta, megszakított és szabályszerű kialakulásukat tanulmányozza. Őszintén szólva e két feladatot soha nem lehet teljességgel elválasztani egymástól; nem arról van szó, hogy egyik oldalon állnak az elutasítás formái, a kizárás, a csoportosítás, a kisajátítás alakzatai, a másikon pedig egy mélyebb szinten található a diskurzusok spontán forrásai, amely diskurzusok még megjelenésük előtt vagy utána mindjárt alávetettek a válogatásnak és az ellenőrzésnek. A diskurzus szabályszerű alakulása bizonyos körülmények között és bizonyos határig beépítheti magába az ellenőrzési eljárásokat (ez történik például akkor, amikor egy diszciplína tudományos diskurzus formáját és státusát ölti); és megfordítva: az ellenőrzési alakzatok testet ölhetnek valamely diszkurzív képződmény belsejében (például az irodalomkritikában, mint a szerzőt létrehozó diskurzusban). Ekképp tehát minden kritikai feladatnak, amely az ellenőrzés eljárásait kérdőjelezi meg, ugyanakkor elemeznie kell a diszkurzív szabályszerűségeket is, amelyeken keresztül az említett ellenőrzési eljárások kialakulnak; és minden genealógiai leírásnak figyelembe kell vennie a valós alakulásban szerepet játszó határokat. A kritikai és a genealógiai eljárás között a különbség nem annyira a tárgyban vagy a területben rejlik, inkább tapadási pontjaik, perspektíváik és határaik különböznek.

Az imént egy lehetséges vizsgálatot említettem: a szexualitás diskurzusát sújtó tilalmak tanulmányozását. Nehéz és igencsak elvont lenne ezt a vizsgálatot amaz irodalmi, vallási vagy etikai, biológiai és orvosi, jogi diskurzuscsoportok elemzése nélkül végezni, amelyekben a szexualitásról szó esik, amelyekben a szexualitást megnevezik, leírják, metaforikusan fejezik ki, magyarázzák, megítélik. Igen távol vagyunk még attól, hogy megalkottuk volna a szexualitás egységes és szabályszerű diskurzusát; meglehet, sohasem jutunk el odáig, talán nem is ebben az irányban haladunk. Nem számít. A tilalmak nem egyformák és nem ugyanúgy működnek az

irodalmi diskurzusban, mint az orvostudományiban, a pszichiátriaiban nem úgy, mint a lelkiismeret vizsgálatában. És megfordítva: e különféle diszkurzív szabályszerűségek nem ugyanúgy erősítik, körvonalazzák, helyezik át a tülalmakat. A vizsgálatot tehát csak ama sorozatok sokaságának alapján lehetne elvégezni, ahol a tülalmak, legalábbis részben, minden egyes sorozatban más és más módon hatnak.

Szemügyre vehetnénk a XVI. és XVII. századi gazdagságot és szegénységet leíró diskurzussorozatokot is, amelyek a pénzzel, termeléssel és a kereskedelemmel foglalkoznak. E téren felettébb heterogén kijelentéscsoportokkal van dolgunk, amelyeket gazdagok és szegények, tanultak és tanulatlanok, protestánsok és katolikusok, királyi tisztviselők, kereskedők vagy moralisták fogalmaztak meg. Minden kijelentéscsoportnak megvan a maga szabályszerűségi formája, valamint kényszerítő rendszere. Egyetlenegy sem vetíti előre azon diszkurzív szabályszerűség másik formáját, amely később a „javak elemzése”, még később a „politikai gazdaságtan” nevű diszciplína lesz. Pedig éppen az említett kijelentéscsoportok alapján alakult ki egy újfajta szabályszerűség, megismételve vagy kizárva, alátámasztva vagy elrejtve e csoportok egyik-másik kijelentését.

Az öröklődéssel foglalkozó diskurzusok tanulmányozására is gondolhatnánk, ahogyan azok a XX. század elejéig a különböző diszciplínákban, megfigyelésekben, technikákban és leírásokban megnyilatkoztak; azt kellene kimutatni, hogy milyen szerkezeti módosulásokon átesve szerveződtek újjá ezek a sorozatok az intézmény által elismert és ismeretelméletileg összefüggő genetikai alakzattá. E munkát François Jacob mostanában végezte el, éspedig példátlan tudományos tökéletességgel.

A kritikai és genealógiai leírásnak így kell egymásra támaszkodnia, így kell kiegészítenie egymást. Az elemzés kritikai része a diskurzus bekerítő rendszereihez csatlakozik; megpróbálja kijelölni, körülhatárolni a rendező és kizáró elveket, a diskurzus ritkításának elveit. A szavak játékának kedvéért mondjuk azt, hogy alkalmazott nemtörődomséggel dolgozik. Az elemzés genealógiai része viszont a diskurzus tényleges képződményének sorozataihoz tartozik: e diskurzust igenlő hatalmában igyekszik megragadni, és itt nem olyan hatalomra gondolok, amely a tagadás hatalmával állna szemben, hanem a tárgyak területét megalkotó hatalomra, amelynek alapjáról igaz vagy hamis kijelentéseket állíthatunk vagy tagadhatunk. E tárgyi területeket nevezzük pozitívításnak. S hogy ismét eljártsszunk a szavakkal, mondjuk azt, hogy ha a kritikai stílust a tudós nemtörődomség jellemzi, akkor az örömteli pozitívizmus jellemzője a genealógiai kedve lesz.

Egy dolgot mindenesetre hangsúlyoznunk kell: a diskurzus ekként felfogott elemzése nem leplezi le egyfajta értelem (*sens*) egyetemességét, hanem napvilágra hoz – mégpedig az igenlés alapvető hatalmával – egy előírt ritkítási műveletet. Ritkítás és igenlés, végül pedig az igenlés ritkítása, de távolról sem az értelem folytonos nagylelkűsége és egyáltalán nem a jelölő egyeduralma.

Mindazok, akiknek hiányos a szótára, azt fogják mondani – mert ennek a szónak a csengése fontosabb számukra, mint a jelentése –, hogy ez strukturalizmus.

Nem vállalkozhattam volna a fentiekben vázolt kutatásokra, ha ebben a munkában nem támogatnak példaképeim. Azt gondolom, sokkal tartozom Dumézil professzor úrnak, mert már fiatal koromban munkára ösztönzött, amikor még azt hittem, hogy az írás gyönyör. De művének is sokat köszönhetek; bocsássa meg, ha eltértem műve szellemétől vagy szövegei szigorú pontosságától, amelyek ma mindannyiunknak pél-

daértékűek; ő tanított meg rá, hogy egészen másként végezzem valamely diskurzus belső ökonómiájának elemzését, nem a hagyományos exegézis vagy a formalista nyelvészeti módszerekkel; ő tanított meg rá, hogyan ragadjam meg a funkcionális összefüggések rendszerét egy diskurzusról a másokra összehasonlítások útján; ő tanított meg rá, hogyan írjam le egy diskurzus transzformációit és az intézményhez fűződő viszonyát. Ha ilyen módszert akartam alkalmazni, ám nem legendák vagy mitikus elbeszélések elemzéséhez, akkor a tudománytörténészek, de elsősorban Canguilhem professzor úr munkáiból merítettem; ő értette meg velem, hogy a tudománytörténet nem feltétlenül foglya annak az alternatívának, mely szerint bizonytalan eredete vagy – kívülről szemlélt – visszaesései oldalán a tudományt a felfedezések krónikája, a gondolatok és különféle vélemények leírása határozza, hanem a tudománytörténetet az elméleti modellek és a fogalmi eszközök koherens és transzformálható összessége alapján lehet és kell művelni.

De a legtöbbet, azt hiszem, Jean Hyppolite professzor úrnak köszönhetem. Tudom, sokak szerint az ő művére a hegeli befolyás nyomta rá bélyegét, és azt is tudom, hogy egész korszakunk igyekszik kitérni Hegel elől a logika vagy ismeretelmélet útján, akár Marx, akár Nietzsche segítségével: és amit az imént magam próbáltam elmondani a diskurzussal kapcsolatban, igencsak hűtlen a hegeli logoszhoz.

Ám ha tényleg el akarunk fordulni Hegeltől, akkor először fel kell becsülnünk, mit veszítünk, ha elszakadunk tőle; ennek előfeltétele tudnunk, hogy Hegel – talán alattomban – mennyire közelített meg minket; továbbá tudnunk kell, hogy a még hegeli elemek teszik lehetővé számunkra a Hegel ellen való gondolkodást. És fel kell mérnünk: talán a Hegellel való szembeszállás is nekünk állított hegeli csapda, hogy aztán végül megint csak a mozdulatlan Hegellel találjuk szembe magunkat, csak másutt.

Márpedig, ha igen sokan tartozunk hálával Jean Hyppolite-nak, akkor azért, mert előttünk és érdekünkben fáradhatatlanul végigjárta azt az utat, amelyen eltávolodhatunk Hegeltől, és vissza is jutunk hozzá, csak másként, hogy azután ismét elhagyni kényszerüljünk őt.

Jean Hyppolite először is arról gondoskodott, hogy jelenlevővé tegye a roppant hegeli árnyat, amely a XIX. század óta kísértett, és amellyel küzdöttünk. Egy fordítás, A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA fordítása útján tette jelenlevővé; és hogy maga Hegel mennyire jelen van ebben a francia szövegben, arra bizonyosság, hogy néha még németek is tanulmányozták a fordítást a német szöveg pontosabb megértése céljából.

Jean Hyppolite e szöveg minden útját megkereste, végigjárta, mintha csak a következő kérdések nyugtalanították volna: vajon lehet-e még filozofálni ott, ahol Hegel már nem lehetséges? Létezhet-e egyáltalán filozófia, ha már nem hegeli a filozófia? Ami gondolkodásunkban nem hegeli, az szükségképpen nem is filozófiai gondolkodás? És ami filozófiaellenes, az okvetlenül nem hegeli? E hegeli formának nemcsak aprólékos és történeti leírását akarta adni, hanem ennek alapján akarta felvázolni a modernség tapasztalatának sémáját (elgondolhatjuk-e hegeli módon a tudományokat, a történelmet, a politikát és a hétköznapi szenvedést?); és megfordítva: modernségünket akarta megtenni a hegelianizmus és ekképp a filozófia próbatételének. Számára a Hegelhez való viszony egy tapasztalatot, egyfajta összeütközést jelentett, és egyáltalán nem volt bizonyos benne, hogy ebből a harcból a filozó-

fia kerül ki győztesként. A hegeli rendszert távolról sem megnyugtató univerzumként használta; a filozófia által vállalt roppant kockázatot látta benne.

Azt hiszem, ez az oka a módosításoknak, amelyeket nem is a hegeli filozófia szerkezetén eszközölt, hanem magán a hegeli filozófián, a filozófián, ahogy azt Hegel felfogta; ez az oka a témák megfordításának is. Jean Hyppolite, ahelyett hogy a filozófiát a fogalom mozgásában önmagát elgondolni és újra megragadni képes totalitásként értelmezte volna, végtelen láthatárt teremtett belőle, soha véget nem érő feladattá tette. Mivel előlről kezdte a filozófiát, soha nem tudta befejezni. Filozófiája véget nem érő, tehát mindig újrakezdett feladat lett, az ismétlés formájának és paradoxonának szentelve; a filozófia Jean Hyppolite számára a totalitást soha el nem érő gondolat volt, mindaz, ami ismételhető a tapasztalat rendkívüli szabályszerűtlenségében. Filozófia az, ami az életben, a halálban, az emlékezetben szakadatlanul ismétlődő. Kérdésként tárul fel, és rejtőzik el: Jean Hyppolite így az öntudat befejezettségének hegeli tételét szintén az állandóan ismétlődő kérdésfeltevés tételévé változtatta. Szerinte, mivel a filozófia ismétlés, nem későbbi a fogalomnál, tehát nem alkalmazkodnia kell az absztrakció építményéhez, hanem távolsághoz vezető módon kell viselkednie vele szemben, szakítania kell elfogadott általánosságaival, és kapcsolatot teremteni mindazzal, ami nem filozófia; a filozófiának nem ahhoz kell közelednie, ami befejezetté teszi, hanem ami megelőzi, aminek jelenléte még nem nyugtalanítja. Újra kell gondolnia, nem pedig redukálnia a történelem egyediségét, a különféle tudományok regionális racionalitását, az emlékezet mélységét a tudatban. Ekként egy jelen lévő, nyugtalan filozófia születik, amely állandóan mozgó kapcsolatban áll a nem filozófiai dolgokkal, egyszersmind nekik köszönheti a létét, és feltárja, hogy mit jelent nekünk a filozófián kívülség. Márpedig ha a filozófia éppen a nem filozófiával való ismétlődő kapcsolatában adott, akkor hol kezdődik? Titkon már ott lappang mindenben, ami nem ő, félhangon már a dolgok mormolásában megfogalmazódik? De ebben az esetben a filozófiai diskurzusnak talán nincs is létoka? Vagy netán egy önkényes és abszolút alapon kezdődne? Ekképp szorítja ki a közvetlenül jellemző mozgás hegeli tételét a filozófiai diskurzus és formális struktúrája megalapozásának tétele.

Végül pedig Jean Hyppolite utolsó módosítása a hegeli filozófián: ha a filozófiának abszolút diskurzusként kell kezdődnie, akkor mit jelent ez a történelemben, és mi az a kezdet, amit egy individuum indít útjára valamely társadalomban, egy gazdasági osztályon belül, harcok közepette?

Jean Hyppolite ezt az öt módosítást a hegeli filozófia szélső határáig vive minden bizonnyal tulajdon határain kívül helyezte azt, felidézte a modern filozófia meghatározó alakjait, és újra meg újra szembeállította őket Hegellel: Marxot a történelmi kérdésekkel, Fichtét a filozófia abszolút kezdetének problémájával, Bergson-t a nem filozófiához fűződő kapcsolat tételével, Kierkegaard-t az ismétlés és az igazság problémájával, Husserl-t a filozófia mint a racionalitásunk történetéhez kötött végtelen feladat tételével. És mindezen gondolkodókon és témákon túl Jean Hyppolite a tudás minden területén feltűnt sajátos kérdéseivel: hogyan működik a vágy különös logikája a pszichoanalízisben? Milyen összefüggés van a matematika és a diskurzus formalizálása között? Hogyan alkalmazható az információelmélet az élővilág elemzésében? Minden olyan területen ott volt tehát, ahol egy állandóan összefonódó és szétváló logika és a létezés kérdése fölvetődhet.

Úgy gondolom, hogy ez a néhány nagy jelentőségű könyvre szorító mű,

amely azonban ott munkál a kutatásban és az oktatásban, a hétköznapiok éber figyelme és egy látszólag adminisztratív, valamint pedagógiai felelősség kíséretében (vagyis valójában kétszeresen is politikai módon), korszakunk legalapvetőbb problémáit érintette és fogalmazta meg. Sokunkat kötelezett végtelen hálára.

Mivel valószínűleg tőle kaptam mindannak értelmét és lehetőségét, amit csinállok, mivel gyakran segített, amikor vakon tapogatóztam, munkámat az ő védnöksége alá helyezem, s fontosnak tartottam, hogy terveimről beszámolva megidézzem szellemét. Óhózzá, az ő hiányához – amelyet távolléte és a magam gyöngesége okán egyaránt átélek –, hozzá fordulnak előbbi kérdéseim.

Sokkal tartozom neki, értem hát, hogy e megüszttetés, az, hogy meghívtak erre a tanszékre, nagyrészt őt illeti; mélységesen hálás vagyok e megüszttetésért, de azért nemkülönb, hogy választásukkal őt is megüszttették. Ha méltatlannak érzem is magam arra, hogy az ő helyébe lépjek, tudom, hogy ha mindkettőnknek megadatott volna ez az öröm, akkor ma este az ő elnéző türelme bátorítana.

És most már jobban értem, miért kezdtem olyan ügyel-bajjal előadásomat. Most már tudom, mi is az a hang, amelyről szerettem volna, hogy megelőzzön, magával ragadjon, beszédre szólítson fel, befészkelje magát szavaimba. Most már azt is tudom, miért volt olyan nyomasztó beszélnem itt: azért, mert éppen itt beszéltem, ahol egykor őt hallgattam, és ahol ő már nem lehet jelen többé, hogy hallgasson engem.

(Széköglaló beszéd a Collège de France-ban. Elhangzott 1970. december 2-án. – Az előadás eredeti címe: L'ORDRE DU DISCOURS. A francia–angol discours szó (illetve fogalom) magyar fordítása nehézséget okoz, minthogy hol előadást, hol beszédet, hol közlést, sőt olykor szöveget jelent. Az újabb magyar tudományos nyelvben a discours-t, kivált a foucault-i discours-t – alighanem éppen azért, jobb híján – löbbsnyire betű szerint diskurzusnak fordítják; ezt a megoldást választottuk mi is a címben és sok helyütt a tanulmányban, már csak avégett is, hogy illeszkedjünk ehhez a gyakorlathoz. E megoldás hátránya, hogy a szóhasználatban nem lehettünk teljesen következetesek, a discours-t nem mindenütt fordíthatuk diskurzusnak, így mindjárt az első mondatban szükségképpen – értelemszerűen – előadást kellett írunk, mellőzve a visszautalást a tanulmány címére.)